

УДК 801.81:82-98.09

АНАЛІЗ ФОЛЬКЛОРНИХ СИМВОЛІВ: ДО ПРОБЛЕМИ ВИБОРУ МЕТОДІВ

Ольга ЯКОВЛЄВА

*Одеський національний університет імені Іллі Мечнікова,
кафедра загального та слов'янського мовознавства,
вул. Дворянська, 2, 65025 Одеса, Україна,
тел.: (+38048) 776 04 42, 746 56 97, e-mail: olga_yakovleva53@mail.ru*

У статті розглянуто проблеми дослідження символіки українських сімейних обрядів. На сучасному етапі вирішення проблем ґрунтується, по-перше, на аналізі фольклорних текстів з погляду нової парадигми в лінгвістиці, по-друге, на відтворенні єдиної системи обрядових символів. Обряд розглянуто на міждисциплінарному рівні як семіотичний текст в аспекті реконструкції суспільних концептів, збережених у мовних проявах.

Ключові слова: система, символ вербальний, предметний, акціональний, обряд, наукова парадигма, концепт.

Відомо, що словесна символіка будь-якого народу є важливим чинником творення національно-культурної картини світу. Значна активізація дослідження мовних картин світу і виділення цих студій майже в окрему галузь лінгвістики припадає на 80-90-ті роки ХХ століття. Сучасна українська лінгвістика повною мірою включена в різноаспектні студії картини світу [19, с. 121]. "В Україні такі дослідження проводяться з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, з урахуванням традицій, обрядів, вірувань та міфології", – зазначає О. Селіванова [11, с. 83-84].

Маючи глибокі знання системи національних символів, ми зможемо усвідомити не тільки картину світу, спосіб мислення наших пращурів, їхні естетичні й моральні ідеали, а й зрозуміти, як формувався духовний скарб наших предків, який зараз майже загублено і який ми обов'язково маємо віднайти, відродити, щоб не втратити свою самобутність.

Незважаючи на велику кількість робіт, присвячених символам (серед авторів Олександр Потебня, Олексій Лосєв, Іван Нечуй-Левицький, Микита Толстой, Віктор Топоров, Наталія Слухай та інші), у сучасному мовознавстві мало висвітлена проблема слів-символів і символіки як системи.

Отже, мета нашого дослідження у широкому значенні така: відтворити систему єдиних символів у родинних українських обрядах. Досягнення цієї мети передбачає передусім формування такої методологічної платформи (тобто вибір комплексу методів), яка дала б змогу висвітлити основні грані проблеми, а саме: 1) визначитися у співвідношенні понять "міф", "архетип", "символ"; 2) усвідомити

мити різницю світосприйняття і світорозуміння у міфологічній свідомості і сучасному типі мислення; 3) виділити у семіотичній системі сімейних обрядів спільні комплексні символи (йдеться про систему символів, які водночас є вербальними, акціональними і предметними). Усі вищезазначені проблеми потребують нових методів дослідження, тобто аналізу з погляду нової наукової парадигми у лінгвістиці.

Відомо, що символ як феномен з давніх-давен цікавив філософів, літературознавців, лінгвістів, культурологів тощо. На сучасному рівні розвитку науки про мову будь-яка тема потребує міждисциплінарного дослідження. Під час дослідження символів діє та сама закономірність. Природним у такому разі буде питання саме про мовознавчий аспект вищезазначеної проблеми. Н. Слухай стверджує: "Пізнання природи символу, феномена, резонансного у багатьох сферах людських знань, особливо гуманітарного профілю, є найважливішим завданням у лінгвістичних дослідженнях" [14, с. 172].

Враховуючи досягнення сучасної когнітивної лінгвістики і фольклористики, вважаємо, що майбутнє за новою наукою – лінгвофольклористикою, яка вже виявила величезний культурознавчий потенціал: "В межах лінгвофольклористичних досліджень можливі оригінальні підходи у вирішенні таких фундаментальних питань, як етнічна ментальність і культурна архетипіка" [18, с. 8].

Міф ми розуміємо як код архетипів, смислів, що матеріалізуються у символах, і тут треба пам'ятати, що матеріалізація може відбуватися на вербальному рівні, предметному чи діяльнісному (акціональному). Але далі сучасна свідомість дослідника стикається з величезною проблемою, а саме: з одного боку, "символ користується репертуаром відомих форм" [14, с. 172], з іншого – він наповнює ці форми таким глибинним змістом, "який відкривається лише тому, хто володіє мовою символічного Всесвіту" [14, с. 172]. Отже, пізнання сутності того чи іншого символу можна порівняти із можливістю зазирнути у "задзеркалля профанної системи": у нашому випадку вивчення мови символів полягає у, по-перше, вивченні обрядово-ритуальних дій з певними предметами, а також фольклорних текстів, що супроводжують ці дії, по-друге, цей процес передбачає вихід за межі матеріальної наукової парадигми. Розглянемо це детальніше.

Природним вважаємо висновок про те, що провести чітку межу між літературознавчим, мовознавчим, етнологічним чи культурологічним дослідженням такого складного явища, яким є обряд з урахуванням супроводжуваних текстів і обов'язкових дій, абсолютно неможливо. Тим більше, що на сучасному рівні науки про мову декларується, як було зазначено, міждисциплінарний рівень дослідження як єдино можливий і необхідний.

Зацитуємо М. Зубова: "...Проблема стосовно мовознавства пов'язана з тим, що одним із усталених наукових уявлень <...> було те, що зміст (значення тексту) взагалі не входить до мовознавчих категорій" [6, с. 27]. Так склалося, очевидно, тому, що у процесі відомого розподілу філології на зламі ХІХ–ХХ століть на мовознавство та літературознавство лінгвістика "залишила" проблему значення тексту для інших близьких гуманітарних дисциплін – історичній науці, історії літератури, герменевтиці, критиці тексту (пізнішій текстології) тощо. "Насправді це не так, – пише М. Зубов, – літературознавство і мовознавство завжди усвідом-

лювалися науковою спільнотою як філологічна єдність, яка ніколи не втрачала своєї найближчої спорідненості" [6, с. 27].

Отже, обряд як подію, процес, дискурс, семіотичний текст (порівняймо у М. Зубова: "В умовах сучасної зміни наукової парадигми текст розглядається також з позиції динамічної системи, дискурсу, синергетики тощо" [6, с. 31]) лінгвіст досліджує "не в аспекті розгляду мовних явищ як одиниць кодової системи, а в аспекті реконструкції суспільних концептів, збережених у мовних проявах" [6, с. 29].

Важливим і актуальним є системне вивчення символіки того чи іншого народу, тому що кожний з нас тією чи іншою мірою – в'язень конкретного часу в історії людства. Предки залишили нам духовний скарб як матерію свого життя, задовану у системі символів, що також мають історичні межі. Наша свідомість здатна "оживити" вічні духовні цінності, що накопичувалися протягом століть, за умови, що нас "утаємничили в систему сигналів, зрозумілих для нас, і ми, подібно до Орфея, навчимося давати свободу власній пісні. Адже саме впорядкованість знаків, азбука символів та ритуалів визначає рівень цивілізації" [3, с. 120].

Символ є матеріальним інструментом у пізнанні духовного світу наших предків. Символ у широкому значенні – це завжди "упаковка" для тих чи інших знань. "Розриваючи лущпиння" матеріального символу, ми відкриваємо шлях до ідеального, духовного світу (в нашому випадку – духу предків). Очевидним є і зворотний зв'язок між духом і матерією у вигляді *архетипи* (або світова душа, або колективне підсвідоме, або духовний світ) – *символи*.

Отже, символи у загальному значенні були продуктом первісного чи міфологічного мислення, яке зумовило тотожність різнорідних предметів, а у мові первісних людей різнорідні предмети називали одним і тим самим словом. Пригадаємо, що символ походить від грецького "symbolon" що означає "зв'язати щось разом", і він справді з'єднує суперечності й нівелює незгоду.

Зважаючи на все вищезазначене, очевидно, що на сучасному етапі розвитку науки про мову конче необхідно внести певні корективи щодо розуміння й тлумачення таких складних понять, якими є "мова" і "мислення". Корисними в цьому плані вважаємо ідеї сучасних лінгвістів, фізиків, філософів тощо. Зупинимось на конкретних висловлюваннях. Так, наприклад, Н. В. Бардіна свого часу писала: "Визнання мови невід'ємним атрибутом людини робить неможливим адекватність її внутрішньосистемного визначення. Антропологічне визначення сутності мови потребує виходу в більш широкі гносеологічні координати, в даному випадку – в простір ідеального" [2, с. 9].

Майже так само оцінювала ситуацію Олександра Сербенська: "Говорити про мову як явище містичне, укорінене у вічність <...> ще декілька років тому означало скочуватися в болото ідеалізму. А на теми <...> простору ідеального, ідеального світу духу, з якими тісно пов'язана мова, було накладено табу" [12, с. 11].

Дозволимо собі нагадати загальновідомі ідеї Вільгельма фон Гумбольдта про нерозривний зв'язок і тотожність понять "мова" і "народний дух". Такий зв'язок, як стверджував геніальний лінгвофілософ, є недоступним для нашого розуміння і залишається таємницею, яку не можна пояснити. На жаль, і сьогодні ця таємниця ще не розкрита, тому що на сучасному етапі розвитку цивілізації перевага нада-

ється винятково інтелекту, а відомі науковці, політики лише констатують стан духовної кризи людства.

Незаперечним і визнаним є факт, що значна частина духовного скарбу наших предків "захована" у рідній мові, зокрема, у фольклорних текстах, які дійшли до нас і у яких заковані трансформації міфів праукраїнців. З огляду на це надзвичайно важливі й водночас дуже складні завдання поставлені саме перед сучасними мовознавцями, оскільки, з одного боку, "мова як умістище духу народу, як результат неповторної розумово-оцінної діяльності певного етносу може відкритися не стільки інструментальному, скільки філософському поглядові, здатному охопити й осмислити потаємну духовну сутність національної мови як унікального витвору етносу" [4, с. 2]. З іншого боку, ще й сьогодні "поширений у лінгвістиці ізоляціонізм, який виявляється в тому, що мовні значення досліджуються тільки в рамках власне лінгвістичної методології і виключно внутрішньолінгвістичними методами, навряд чи можна оцінити як позитивне явище" [4, с. 4]. Порівняємо ці висловлювання з висловлюваннями Н. Бардіної щодо оцінки стану науки про мову: "Лінгвістика ніяк не хоче відірватися від звичних для неї дослідницьких парадигм" [2, с. 9].

Отже, логічним, зрозумілим, своєчасним і конче необхідним може бути висновок про те, що поняття "мова" в сучасній лінгвістиці має розумітися і тлумачитися лише у нерозривному зв'язку з поняттями "дух" і "духовність" ("уперед до Гумбольдта"!): З іншого боку, враховуючи нерозривний зв'язок понять "мова" і "дух", "мова" і "мислення", природним вважаємо не діаду "мова і мислення", а тріаду "мова – дух – мислення", у якій "дух" є, можливо, найважливішим поняттям, бо має відношення до мови, до мислення і до розуміння духовності, про відродження якої так багато говорять і пишуть останнім часом. Щоб підтвердити правильність нашого припущення, звернемося до словникових дефініцій поняття "дух" (душа) і похідних від нього слів – "духовний", "духовність". Головний висновок, який ми зробили, проаналізувавши ці поняття, такий: усіх їх об'єднує ототожнення духу (душі) і духовності з розумовою діяльністю людини, з поняттями "мислення" і "свідомість" (див.: [13, с. 442; 16, с. 155; 17, с. 113; 5, с. 503; 9, с. 157]).

Отже, вибудовується ланцюжок: свідомість – тип мислення – світогляд або картина світу – дух – духовність – духовна культура, яка засвоюється (або не засвоюється) через мову і яка впливає на свідомість. Очевидно, що цей ланцюжок утворює нерозривне коло, в тлумаченні якого науковці стикаються з іншою величезною проблемою: панівний суто науковий підхід до людського розуму, з яким пов'язане мислення, світогляд людей, не може пояснити ні саму природу реальності, ні поняття духовності. Про це багато писали Мераб Мамардашвілі, Олег Кришталь, Віталій і Тетяна Тихоплави, Пітер Рассел та ін.

Тож сьогодні, як ніколи, люди потребують нового світогляду, фундаментом якого мають бути результати глибоких наукових досліджень, і який, водночас, дасть змогу надати цим науковим дослідженням духовного виміру. Та, на жаль, "антидуховність стала прихованою передумовою будь-якого наукового дослідження, що зрештою несе загрозу не лише кризи науки, але і занепаду всієї цивілізації" [2, с. 5]. Для цього необхідна нова парадигма, складники якої будуть містком

між науковими дослідженнями і духовним пошуком. Перехід до такої метапарадигми означатиме об'єднання двох шляхів у пошуках Істини [10, с. 160]. Науковцям потрібно звернути увагу на те, що "...для нової науки потрібна не модернізація старих дослідницьких парадигм, а абсолютно інший спосіб мислення, нове бачення світу; ...говорячи про новий характер пізнання, необхідно мати на увазі зміни **в принципах відбору й інтерпретації наявної інформації**" [2, с. 6].

Природно, що нова наукова парадигма передусім передбачає нове осмислення таких ключових понять, як "свідомість", "самосвідомість" і, нарешті, самого поняття "духовність". З огляду на це усі науковці-гуманітарії повинні долучитися до вироблення нової наукової теорії розуміння цих понять у рамках сучасного світогляду.

Спробуємо визначитися щодо розуміння свідомості й самосвідомості у світлі думок про новий спосіб мислення і про духовність. З одного боку, існування свідомості не підлягає сумніву, і в той же час її неможливо пояснити – такий парадокс свідомості. "У межах матеріалістичної метапарадигми свідомість є величезною аномалією", – пише Пітер Рассел [10, с. 48-49]. "Що б ми не говорили про свідомість, сказане нами не є вичерпним і воно ніколи не є цією свідомістю, свідомість – це завжди щось іще, – зазначає М. Мамардашвілі [8, с. 76].

Усе стає гранично зрозумілим, якщо припустити, що свідомість, як і світло, має хвильову природу; тоді "самосвідомість" можна розуміти як здатність сприймати і випромінювати інформацію (хвильові утворення) тільки якоїсь певної, конкретної частоти. Саме таке розуміння чудово ілюструють ідеї М. Мамардашвілі, який писав про неможливість "виконувати" чийсь думки (вірогідно, у зв'язку з тим, що, наприклад, моя "самосвідомість" не здатна сприймати ту частоту інформації, яка спонукала мислити Канта чи Ейнштейна). Цей же філософ проводить, на наш погляд, блискучу паралель щодо записаної музики і записаних думок. Перша не є справжньою музикою, тому що її треба певним чином виконати. Так само чийсь, навіть геніальні, записані думки не є зрозумілими; "щоб щось зрозуміти, треба відмовитися від себе", налаштуватися на іншу частоту інформаційних хвиль (відмовитися від своєї свідомості, щоб відродитися у іншій свідомості) [8, с. 21-22].

Таке розуміння свідомості – "знати", "відати" разом із кимось" – насамперед мало б зацікавити лінгвістів, оскільки проблеми взаємозв'язку мови і мислення, мови і духовності, проблема створення мовної картини світу, тобто картини світорозуміння (як національної, так і загальної), є й на сьогодні актуальними у мовознавстві. Але тут і досі, на жаль, ситуація, головню залишається такою ж, як її описала Н. Бардіна: "Коло питань, які стосуються проблеми мови і свідомості, завжди було чітко обмежене логічними і / або психологічними рамками і в нього не допускалось багато класичних ідей: поняття "дух", "ідеальне", які містили в собі вказівку на існування позасуб'єктної свідомості, тісно пов'язувались із містичними, далеко не науковими поглядами" [2, с. 7].

Отже, виявляється, що, з одного боку, тільки мовою науки можна і необхідно пояснити представникові сучасної цивілізації, як і для чого відроджувати або розвивати духовність, що це конкретно означає і який "прибуток" новий прагматичний тип людини – homo economicus – з цього отримає. А з іншого, враховуючи,

що і духовність, і свідомість в рамках матеріалістичної парадигми пояснити неможливо, науковцям необхідно або перейти у світ ідеального (ненаукового), або вибрати золоту середину і спробувати залишитися на межі матеріального й ідеального.

Наприклад, аналізуючи символіку вогню в обряді народження дитини, ми відштовхувались від основної домінанти у міфологічній свідомості, яку вдало, на наш погляд, сформулювала Н. Слухай. Дослідниця вважає, що язичницький міф – це символ єдності людини і природи; тоді будь-який знак (у нашому випадку – символ) несе відбиток цієї віри [14, с. 175]. Так, за допомогою архетипного методу, аналізуючи етнографічні дані, фольклорні тексти до обряду народин, ми дійшли висновку, що прадавній архетип світла-вогню матеріалізувався у загальному багатозначному символі сонця (або золотому кольорі), який, своєю чергою, конкретизувався як коровай, вогонь у печі, жарина (вугілля з печі), дим, залізні вироби (сокира, голка, ніж), червона матерія або червона нитка, червоний пояс і навіть як кожух, що асоціювався з хмарами, які набігали на сонце.

Як відомо, нині кожух тлумачать як символ багатства, благополуччя (наприклад, Дмитро Зеленін). Залучивши до свого дослідження етимологічні дані, ми виїшли на рівень етнолінгвофольклористики.

Зокрема, Ю. Карпенко виділив п'ять етапів язичництва у слов'ян і пов'язав семантичну динаміку лексеми *бог* з цими періодами. Перший, протослов'янський, був етап водно-рослинний, на якому обожнювана субстанція (вода, дерево) була богом-подателем, без будь-якої її антропоморфізації чи іншого одухотворення. На зміну водно-рослинному етапу прийшов вогнепоклонницький, в часи якого відбулося поступове розмежування обожнюваної субстанції – вогню – та її уособлення, бога-подателя, який у цій субстанції знаходиться. У зв'язку з культом вогню й саме слово *бог* (буквально: "податель") набуло сенсу "вогонь". Цей сенс простежується у словах *багаття*, *багатий*, *убогий*, *Дажбог*. Пара антонімічних слів *багатий* – *убогий* у прадавні часи розрізняла не багатих і бідних (в ті часи абстрактне поняття "багатство" навряд чи було можливим), а людей (власне – роди), що мали вогонь, чи його не мали [7, с. 23].

Виходячи з вищезазначеного, можна припустити, що тлумачення предметного символу "вивернутий кожух" як багатства є пізнішим, а первинним значенням було антропоморфне "бог-вогонь" у певному одязі. Порівняємо з ідеєю Олександра Афанасьєва, який писав: "Вивернутий кожух – емблема одягу із хмар, у який одягається бог-громовик..." [1, с. 222]. Пам'ятаючи про те, що міфологічна свідомість передусім відзеркалювала єдність природи і людини, і "що первісною логічною категорією в сприйнятті світу давньою людиною була бінарна категоріальна парадигма, яка сягає ще палеоліту" [15, с. 166], вважаємо, що трансформацією поняття "бог" може бути ланцюжок: бог є Всесвіт (світлий, білий) – бог є вогонь – вогонь-бог є багатство – вогонь-бог "у одязі" (хмарах), тобто у кожусі, є багатство – кожух є багатство".

Отже, аналіз фольклорних символів як феноменів потребує обов'язкового міждисциплінарного рівня дослідження (у нашому випадку – це рівень етнолінгвофольклористики), який охоплює комплекс методів з урахуванням дуальності світу, тобто єдності ідеального і матеріального.

1. *Афанасьев А. Н.* Древо жизни: Избранные статьи / Подготовка текста и комментарии *Ю.М. Медведева*, вступительная статья *Б.П. Кирдана*. Москва: Современник, 1982.
2. *Бардина Н.* Языковая гармонизация сознания. Одесса, 1997.
3. *Бенуас Л.* Знаки, символы и мифы / Перевод с французского *А. Калантарова*. Москва: ООО "Издательство Астрель", 2004.
4. *Голубовська І.* Етноспецифічні константи мовної свідомості // Автореферат дисертації ... д-ра філол. наук. Київ, 2004.
5. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Москва, 1989. Т. 1.
6. *Зубов М.* Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва: Монографія. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004.
7. *Карпенко Ю.* Слов'янська міфологія і український фольклор // Мова та стиль українського фольклору: Збірник наукових праць / Ред. кол.: *Ю. Карпенко* (відп. ред.) та ін. Київ: ІЗИН, 1996. С. 22-33.
8. *Мамардашвили М.* Как я понимаю философию. Москва, 1990.
9. *Ожегов С.* Словарь русского языка. Москва, 1986.
10. *Расселл П.* От науки к Богу. Москва, 2005.
11. *Селіванова О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). Київ, 1999.
12. *Сербенська О., Волощак М.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. Київ, 2001.
13. Словник української мови / За ред. *І. Білодіда*. Київ, 1971. Т. 2.
14. *Слухай (Молотаєва) Н.В.* Символ в кругу смежных и близкородственных понятий // Слово. Символ. Текст: Сборник научных трудов, посвященных 80-летию проф. М.А. Карпенко / Под общей ред. проф. Е.С. Снитко и проф. Л.П. Дяченко. Киев, 2006. С. 172-183.
15. *Таранець В.Г.* Про спорідненість етимологій слова "бог" в германських та слов'янських мовах // Діахронія мови: Збірка статей / За ред. проф. *Л. Голубченко*. Одеса: Друкарський дім, 2008. С. 164-167.
16. Філософський словник / За ред. *В. Шинкарука*. Київ, 1986.
17. *Шапар В.* Психологічний тлумачний словник. Харків, 2004.
18. Язык фольклора: Хрестоматия / Сост. *А.Т. Хроленко*. Москва, 2005.
19. *Якименко М., Мосенкіс Ю.* Міфологічність і проблема ключових слів японської мовної картини світу (деякі підсумки дослідження) // Мова та історія. Київ, 2005. Вип. 78/79. С. 117-141.

**ANALYSIS OF FOLKLORE SYMBOLS:
TO THE QUESTION OF CHOOSING METHODS**

Ol'ha YAKOVLEVA

*Illia Mechnikov National University in Odesa,
General and Slavonic Linguistics department,
2 Dvoriants'ka st., 65025 Odesa, Ukraine,
tel. (+38048) 776 04 42, 746 56 97, e-mail: olga_yakovleva53@mail.ru*

The survey deals with the question of researching symbols in Ukrainian family rites. Modern stage of studying the problem expects 1) analysis of folklore texts from the position of new paradigm in linguistics and 2) reproduction of the united system of rite symbols. Rite is considered on the interdisciplinary level as the semiotic text in the aspect of reconstruction of social concepts that are preserved in language.

Key words: system, symbol verbal, objective, actional, rite, scientific paradigm, concept.

**АНАЛИЗ ФОЛЬКЛОРНЫХ СИМВОЛОВ:
К ПРОБЛЕМЕ ВЫБОРА МЕТОДОВ**

Ольга ЯКОВЛЕВА

*Одесский национальный университет имени Ильи Мечникова,
кафедра общего и славянского языкознания,
ул. Дворянская, 2, 65025 Одесса, Украина,
тел. (+388048) 776 04 42, 746 56 97, e-mail: olga_yakovleva53@mail.ru*

Статья посвящена проблеме исследования символики в украинских семейных обрядах. На современном этапе решение проблемы предусматривает, во-первых, анализ фольклорных текстов с позиции новой парадигмы в лингвистике, во-вторых, воссоздание единой системы обрядовых символов. Обряд рассматривается на междисциплинарном уровне как семиотический текст в аспекте реконструкции общественных концептов, сохраненных в языковых проявлениях.

Ключевые слова: система, символ вербальный, предметный, акциональный, обряд, научная парадигма, концепт.

Стаття надійшла до редколегії 9.10.2008
Прийнята до друку 30.04.2009